

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات	
Module Detail	
مضمون کا نام	اردو
Subject Name	Urdu
کورس کا نام	اردو رسم الخط کی آموزش
Course Name	Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان	حروف تہجی (س — غ)
Module Name/Title	Huruf-e-Tahajji (س — غ)
ماڈیول آئی ڈی	HFT-S-GH_04_E
Module ID	
کلیدی الفاظ	س ش ص ض ط ظ ع غ
Keywords	

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار	نام	ادارہ
Role	Name	Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر	پروفیسر محمد فاروق انصاری	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی
Course Coordinators	Prof. Mohd. Faruq Ansari	DEL, NCERT, New Delhi
	پروفیسر دیوان حنان خان	
	Prof. Diwan Hannan Khan	
کورس ایڈمنسٹریٹر	ڈاکٹر عبدالرحمن	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی
Course Administrator	Dr. Abdur Rahman	DEL, NCERT, New Delhi
	ڈاکٹر امتیاز احمد	
	Dr. Imtiyaz Ahmad	

Module: 4

Huruf-e-Tahajji (س – غ)

Fehrist

1	Taaruf	3
2	Maqaasid	3
3	Seen aur Sheen ki Tadrees	4
4	Svaad aur Zvaad ki Tadrees	9
5	Toy aur Zoye ki Tadrees	11
6	Ain aur Gain ki Tadrees	13
7	khulasa :	16

1 Taaruf

Saathiyio pichhale module mein aap alif, be, pe, te, se, jeem, che, he, khe, daal, daal, zaal, re, de, ze, ze huruf ko likhna, padhna aur un huruf ki madad se banane waale alfaaz ke baare mein jaan chuke hain.is module mein hum isi silsile ko aage badhaate huye seen, sheen, svaad, zvaad, toe, zoe, ain aur ghain huruf ke baare mein maalumaat haasil karenge.saath hi un ki mukammal shakl aur chhoti shakl, un ki aawaazen, in huruf ki banavat, jod kar ke likhne ke tareeqe aur unse banne waale alfaaz seekhenge.yahan hum banavat ke aitbaar se ya ek jaisi shakl rakhne waale huruf yaani seen aur sheen, svaad aur zvaad, toe aur zoe aur ain aur ghain ki tafseel ek saath bayaan karenge.

2 Maqaasid

Is maadevi laam ke mutaale ke baad aap:

1. Seen, sheen, svaad, zvaad, toe, zoe, ain aur ghain huruf ki pahchan kar sakenge
2. Seen, sheen, svaad, zvaad, toe, zoe, ain aur ghain huruf ki aawazon aur unki adaayegi kar sakenge
3. Shoshon aur nuqton ka khyaal rakhte huye in huruf ko likhne ke tareeqe se waaqif ho sakenge
4. In huruf ka istemaal karte huye alfaaz likh sakenge

Aaiye sab se pahle seen aur sheen ke baare mein guftagu karte hain.Hurufe-tahajji ki riwaayati tarteeb ke aitbaar se harf seen (seen atharavaan hai aur sheen (sheen unuisvaan harf hai. banavat ke aitbaar se donon ki shaklen ek jaisi hain.ye donon huruf dayen se bayen jaanib ko likhe jaate hain.donon

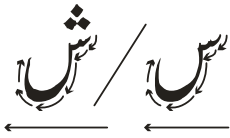
mein farq sirf ye hai ki seen mein nuqte nahin hote jab ki sheen mein teen nuqte hote hain aur donon aawaaz mukhtalif hoti hai.ye dekhiye

3 Seen aur Sheen ki Tadrees

Seen Aur is ki aawaaz seen hai

Sheen, us ki aawaaz sheen ada hoti hai

In ki shakl teen shoshon jinhen hum angrezi mein hooks kah sakte hain, ke zariye banai jaati hai.pahle do chhoti chhoti katoriyaan aur phir ek badi katori banaate hain.is tarah seen aur sheen ki shakl waazeh ho jaati hai.aap in tasaaveer par ghaur kijiye:

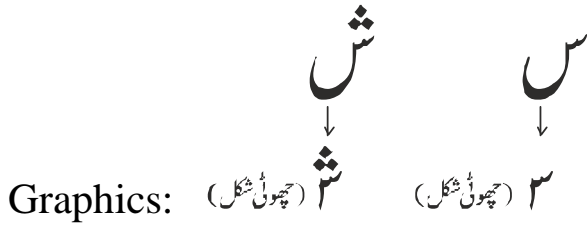

Graphics: श / Sh स / S

Aap ne dekha ki dayen jaanib se kis tarah un ki shakl banai gai hai.shakl banaane ke baad sheen mein teen nuqte lagaye gaye hain.thodi mashq yaani (practice) ke baad aap seen aur sheen ki shakl ko sahi tareeqe se banaana seekh jaayenge.khyaal yah rahe ki donon ki shakl dayen se bayen banengi aur tasaaveer mein jis tarah teer ka nishaan nazar aa raha hai is ka lihaaz rakhen.agar ye lihaaz na rakha gaya to likhne mein in ki shakl bigad jayegi aur padhne mein dushwaari hogi.

In donon huruf ki chhoti shakl (small form) hoti hai.chhoti shakl hone ke ye maani hain ki ye dusre huruf se mila kar likhi ja sakti hain.unki teen suraten hain yaani seen aur sheen huruf kisi lafz mein apne se aage aane waale harf ya darmiyaan mein ya baad mein aane waale harf se mila kar likhe ja sakte hain.mila kar likhne ke liye us ki chhoti shaklon ko samajhna zaruri hai.is

ka aasaan tareeqa ye hai ki is ki puri shakl mein se ibtedayi hissa kaat len to ye kata hua hissa donon huruf ki chhoti shakl ban jayegi. agar nuqte na hon to seen kahlayegi aur teen nuqte laga diye jayen to ye sheen kahlayegi. aap in graphics per dhyaan dijiye:

Aksaro-beshtar un ki chhoti shakl ke saath hi dusre harf ko jod kar likha jaata hai.

Ab aaiye in teen suraton ke baare mein maaloomat haasil karte hain jinka zikr kiya gaya tha. aap ghaur kijiye.

1. (Pahli surat) agar seen ke baad kisi harf ko milaayen to is ki shakl tarah hogi
2. (Dusri surat) jab seen do huruf ke darmiyaan mein aaye tab to is ki shakl ye hogi.
3. (Teesri surat) jab kisi harf ke aakhir mein aaye to ye apani mukammal shakl mein nazar aata hai.

Aur aap ko maaloom hai ki lafz ke aakhir mein aane waala Urdu ka har harf apni mukammal shakl (capital form) mein likha jata hai.

Ab aaiye seen aur sheen ki pahli surat ke baare mein kuch aur maaloom karte hain.

❖ **pahli surat mein jo seen/sheen ki chhoti shaklen banai gai hain woh is tarah hai.**

Ghaur karen ki jab isi chhoti shakl se dusri huruf milte hain to kya shakl banti hai.

Ye dekhiye:

Seen + alif = sa	س+ا=سا
Seen + be = sab	س+ب=سب
Seen + re + = sar	س+ر=سر
Sheen + be = shab	ش+ب=شب
Sheen + jeem + re = shajar	ش+ج+ر=شجر
Sheen + re + be + te = sharbat	ش+ر+ب+ت=شربت

In alfaaz mein pahle seen ki chhoti shakl banayi gai hai aur is ke baad alif "ba" aur "ra" jode gaye hain. isi tarah sheen ki chhoti shakl banayi gai hai aur is ke baad "ba", "jeem" aur "re" jode gaye hain. yaani huruf ko jodte waqt un ka kata hua hissa shaamil kiya gaya hai aur wahin se dusre huruf milaye gaye hain.

❖ **Dusri surat mein sen /sheen ki chhoti shakl (small form) mein is tarah hai:**

Is shakl par ghaur karen ki kis tarah chhoti shakl se dusre huruf milte hain.

Graphics:

Be + seen + re = basar	ب+س+ر=بسر
He + sheen + re = hashr	ح+ش+ر=حشر
Pe + seen + te = past	پ+س+ت=پست

Yahan seen/ sheen huruf ke darmiyaan mein aaya hai. ek ya do harf pahle aur baad mein

be + sheen + re = bashar	ب + ش + ر = بشر
be + sheen + alif + re + te = bashaarat	ب + ش + ا + ر + ت = بشارت
seen + aadha seen + te = sust	س + س + ت = سست

❖ Teesri surat mein seen/ sheen ki shakl apni mukammal surat mein likhi Jayegi. agar kisi milne waale harf yaani chhoti shakl jinse huruf milte hain

Un ke saath mila kar likhe jaayenge to is tarah likhe jaayenge: س / ش

Graphics:

Te + re + sheen = tursh	ت + ر + ش = ترش
Te + pe + sheen = tapish	ت + پ + ش = تپش
Be + khe + sheen + sheen = bakhshish	ب + خ + ش + ش = بخشش
He + seen = hiss	ح + س = حس
Be + seen = bas	ب + س = بس
He + be + seen = habs	ح + ب + س = حبس

Yahan ghaur kijiye har lafz ke aakhir mein seen/ sheen apni mukammal shakl mein aaya hai. dusri aham baat ye hai ki jab kisi lafz ko likhte waqt seen/sheen se pahle koi aisa harf aaye jiski chhoti shakl (small form) nahin hoti ya jo harf kisi dusre harf ke saath mila kar nahin likha jaata hai to is surat mein bhi seen/sheen ko alag se mukammal surat mein hi likha jayega. jaise:

Graphics:

Alif + seen = is	ا + س = اس
Re + seen = ras	ر + س = رس
Seen + pa + alif + seen = sipaas	س + پ + ا + س = سپاس

Seen + alif = seen = sas	س+ا=ساس
Re + alif + seen = raas	ر+ا+س=راس
Te + alif + sheen = taash	ت+ا+ش=تاش
Sheen + alif + be + alif + sheen = shaabaash	ش+ا+ب+ا+ش=شاباش
Te + pe + sheen = tapish	ت+پ+ش=تپش

Unhen suraton ka khyaal rakh kar seen aur sheen ki madad se lafz banye jaayenge.ek baat aur woh yeh ki seen aur sheen ko baaz waqt shoshon (hooks) ke baghair bhi likha jaata hai jaise:

Graphics:

Unhen is tarah se likhne ki ek wajah ye hai ki jab ek ya ek se zyada seen ya sheen ikatthe aa jayen ya dusre shoshon waale huruf ke saath seen ya sheen aa jaye to shoshon ki bharmaar ho jaati hai.is se lafz ki shakl ajeeb si maaloom hoti hai.is liye lafz ki khoobsurti ko banaye rakhne ke liye un mein se ek seen/sheen ke baad ya pahle baghair shoshon waale seen ya sheen likhe jaate hain. jaise.

Graphics:

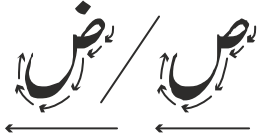
Be + khe + sheen + sheen = bakhshish	ب+خ+ش+ش=بخشش
Seen + seen + te = sust	س+س+ت=ست
Sheen + sheen + ma + alif = shushma	ش+ش+م+ا=ششما
Te + pe + sheen = tapish	ت+پ+ش=تپش

Ghaur karen to andaaza hoga ki bahut saare shoshon ko banaane se bachne ke liye ya lafz ki banawat ko khoobsurati ata karne ke liye seen ya sheen ko donon tarah se likha gaya hai.

4 Svaad aur Zvaad ki Tadrees

Dosto aap ne "seen"/"sheen" tak ke huruf aur unse banne waale alafaaz ke baare mein jaankaari haasil ki. aaiye ab hurufe-tahajji ke do aur huruf svaad aur zvaad ke baare mein guftagu karen.banawat ke aitbaar se in donon huruf ki shaklen bhi ek jaisi hain.is liye unhen bhi hum ek hi group mein rakh kar un ke baare mein baat karenge.likhne mein ye donon huruf bhi dayan jaanib se shuru ho kar bayen jaanib par khatm hote hain.un men farq sirf itna hai ki svaad (svaad) baghair nuqte ke hota hai aur zvaad (zvaad) mein sar par ek nuqta hota hai.donon ki aawaaz mukhtalif hoti hai seen aur daal/zaal.svaad aur zvaad ka sar ande ki shakl ka hota hai.in huruf ko likhne ka tareeqa is tarah hai.

Graphics: ز / Z   س / S

Ek martaba aur dekhiye:

Unki shakl banaane mein is baat ka khyaal rakhna chaahiye ki sar ka hissa gol na bane balki ande ki shakl mein ho.dusri aham baat ye bhi hai ki is ka sar dayan jaanib ko jhuka (inclined) hua hota hai seedha upar ki taraf nahin banta.ye dekhiye:

(Screen par in donon huruf ko phir se dikhaaya jaaye)

In donon huruf ki chhoti shakl bhi hoti hai aur ye apne se pahle ya baad mein aane waale huruf ke saath mila kar likhe jaate hain.yaani jodte waqt yahi shaklen istemaal ki jaati hain.unki chhoti shakl banaane ka tareeqa ye hai ki unke upri hisse ko kaat kar alag kar liya jaaye.yahi alag kiya hua hissa unki chhoti shakl kahlayegi.unhen ek baar aur dekhien:

ض ص

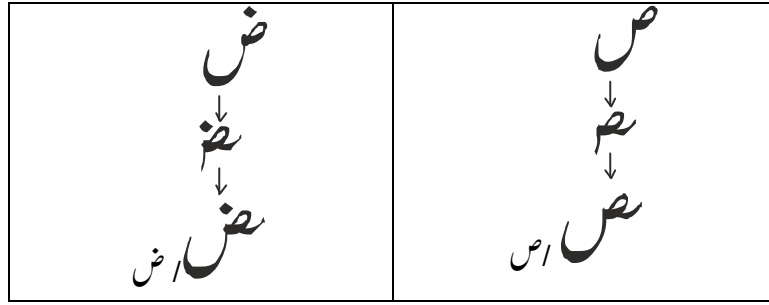
Graphics: (چھوٹا شکل) ض (چھوٹا شکل) ص

Unki chhoti shakl ke kate huye aakhri hissa se mila kar dusre harf likhe jaayenge."svaad" aur "zvaad" ki bhi teen suratun hoti hain.pahli surat woh hai jab "svaad" "zvaad" se koi lafz shuru ho.dusri surat woh hai jab ye do huruf ke darmiyaan mein aayen.

Teesri surat woh hai jab ye donon harf kisi lafz ke aakhir mein aaye.

Misaal ke taur per dekhien:

Graphics:

Jaisa ki kaha gaya hai ki pahli surat mein harf kisi lafz ke shuru mein aaye misaal ke taur par dekhien to is ki shakl ye "---", "---" hoti hai. aaiye ab in huruf ko jod kar

Svaad + ba + h = subah	ص+ب+ح=صبح
Svaad + ba + ra = sabr	ص+ب+ر=صبر
Svaad + da + alif = sada	ص+د+ا=صدا
Zvaad + da = zid	ض+د=ضد
Zvaad + ra + ra = zarar	ض+ر+ر=ضرر
Zvaad + ra + ba = zarab	ض+ر+ب=ضرب

Aap ne dekha ki "svaad" ya "jzvaad" lafz ke shuru mein kaise likha jaata hai. isi tarah jab ye huruf kisi lafz ke darmiyaan aate hain to is ki shakl zara mukhtalif hoti hai. misaal ke taur par dekhen:

Ba + svaad + alif + ra + ta = basaarat	ب + ص + ا + ر + ت = بصارت
Ba + zvaad + da = bazid	ب + ض + د = بصد
Kh + zvaad + ra = khizrkh	خ + ض + ر = خضر

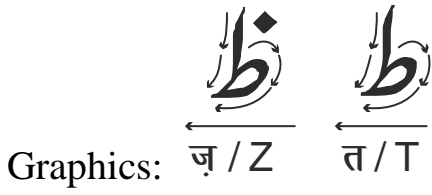
is ki teesri surat mein puri shakl hoti hai misaal ke taur par dekhen:

Kh + alif + svaad = khaas	خ + ا + ص = خاص
Qaaf + svaad + svaad = qisas	ق + ص + ص = قصص
Qaaf + ba + zvaad = qabz	ق + ب + ض = قبض
Alif + ra + zvaad = arz	ا + ر + ض = ارض
Be + ain + zvaad = baaz	ب + ع + ض = بعض

5 Toy aur Zoye ki Tadrees

Dosto aap "svaad" aur "zvaad" huruf aur unse banne waale alfaaz ke baare mein jaankaari haasil kar chuke hain. aaiye ab hurufe-tahajji ke do aur huruf toe aur zoe ke baare mein guftagu karen. banawat ke aitbaar se in donon huruf ki shaklen bhi ek jaisi hain. is liye unhen bhi hum ek hi group mein rakh kar unke baare mein baat karenge.

Ye donon huruf bhi upar se niche ki taraf likhe jaate hain. toe baghair nuqta ke aur zoe ek nuqta ke saath likhe jaate hai. aap ne ghaur kya hoga ki hurufe-tahajji mein jin huruf ki chhoti shakl hoti hai woh dusre huruf ke saath jod kar naya lafz banaate hain, aur jinki chhoti shakl nahin hoti agar woh aapas mein judte waqt bhi alag alag likhe jaate hain hurufe-tahajji mein toe aur zoe do huruf aise hain jinki chhoti shakl nahin hoti magar woh harf ke saath judte hain. ye dekhiye:

Aap ne dekha ki kis tarah us ki shakl nani gai hai. iski shakl banaate waqt ye khyaal rakhen ki iski shakl gol na ho balki ande ki shakl mein ho. angrezi harf "b" ki chhoti shakl toe se mushaabah hai. waise agar upar se niche ek layin khinchni hai aur dayen taraf baloon ya ande ki shakl banaani hai. ye khyaal rahe ki shakl banaate waqt qalam ki nok ko nahin uthaana hai warna harf alag alag tukdon mein bana hua maaloom padeyga. in huruf ke likhne ka tareeqa ek baar aur dekhen:

(Harf ko likhawaaya jaaye)

Hum jaante hain ki in huruf ki chhoti shakl nahin hoti is liye apni teenon suraton mein ye ek jaisi hi rahti hai. yaani "toe" ibteda mein ho, darmiyaan mein ho ya aakhir mein aaye us ki shakl har jagah ek jaisi hi hogi.

Graphics:

Misaal ke taur par dekhen:

Toe + re + ha = tarah	طرح = ح + ر + ب
-----------------------	-----------------

Aap ne dekha ki "toe" aur "zoe" kisi lafz ke shuru mein aata hai to is ki shakl kaisi hoti hai. isi tarah jab "toe" ya "zoe" kisi lafz ke darmiyaan mein aate hain to bhi ye harf apni puri surat mein hi likha jaata hai.

Ba + toe + kh = batak	بٹک = ب + ح + ب
-----------------------	-----------------

Isi tarah harf "toe" ya "zoe" jab kisi lafz ke aakhir mein aata hai to bhi ye apni mukammal surat mein hi likha jaata hai. misaal ke taur par dekhen.

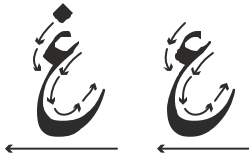
Khe + toe = khat	کھٹ = ب + ح
Re + be + toe = rabt	ربٹ = ب + ب + ر

Be + se + alif + toe = bisaat	ب + س + ا + ط = بساط
Sheen + re + toe = shart	ش + ر + ط = شرط

Aap ne dekha ki teenon suraton mein toe aur zoe ki shakl ek jaisi hai.unki shakl mein koi tabdili nahin hui.

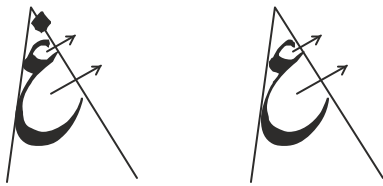
6 Ain aur Gain ki Tadrees

Hurufe-tahajji ka chaubiswaan harf “ain” ain aur pachiswaan harf “ghain” ghain hai.banawat ke aitbaar se unhen bhi ek hi khaandaan ka do rukn kah sakte hain.ye donon huruf bhi upar se niche ki jaanib likhe jaate hain.”ain” ain baghair nuqta ke aur “ghain” ghain ek nuqta ke saath likha jaata hai. nuqte ki wajah se donon ki aawaaz mein farq paida hota hai.use likhne ka tareeqa dekhien

Graphics: ا / Gh   غ / A

Aap ne dekha ki kis tarah ain ki shakl banai gai hai aur us ke sir par ek nuqta lagaakar ghain banaaya gaya hai in donon huruf ke sar ka hissa chhota aur niche ka hissa bada hai. Iski shakl banaate waqt ye khyaal rakhna chaahiye ki ibtida mein aur aakhir mein jahan par banawat mukammal ho rahi hai, yaksaaniyat ho.in huruf ko ek baar aur dekhien.

Graphics:

Yahan ghaur karen donon jaanib lakeeren khinch kar ye banaane ki koshish ki gai hai ki sar ka ibtidai hissa ya aakhiri hissa jahan banawat mukammal ki gai woh is andaaz se hon ki lakeer khinchen to is ki seedh mein aayen.aisa na ho ki ibtida chhota aur aakhiri sira lamba ho jaaye ya ibtida lamba ho aur aakhiri sira

chhota ho jaye.yahi munaasbat dusri taraf se bhi ho warna donon huruf ki shakl bigad jayegi aur khoobsurti jaati rahegi.is baat ka bhi khyaal rakhna hai ki sar ka hissa kuch upar ki taraf ho jaisa ki teer ke nishaan se dikhaaya gaya hai.

In donon huruf ki chhoti shakl (small form) hoti hai aur aap ko maaloom hai ki jis harf ki chhoti shakl hoti hai woh dusre huruf ke saath mila kar likhi jaati hai.in huruf ko bhi mila kar likhne ki teen suraten hain.jaisa ki aap jaante hain ki kisi harf ke sar ka hissa kaat len to wahi us ki chhoti shakl ban jaati hai.yahan bhi isi tareeqe se hum chhoti shakl haasil karenge.misaal ke taur "ain" aur "ghain" ke sar ka hissa (ain aur ghain ko screen par dikhaaya jaaye) kaat len to "ain" aur "ghain" ki chhoti shakl nazar aayegi.

Graphics: (چھوٹی شکل) غ (چھوٹی شکل) ع

In chhoti shaklon ke saath hi dusre huruf ka milaan (attachment) hota hai.

Ab aaiye in teenon suraton ke baare mein jaante hain jin shaklon mein baaz waqt tabdili bhi hoti hai .yaani pahli surat mein to chhoti shakl waisi hi rahti hai jaisi ki aap ne abhi dekha, lekin jab ye darmiyaan aur aakhir mein kisi harf ke saath milkar aa likhi jaati hai to iski shakl thodi badal jaati hai.yaani us ka sar band ho jaata hai.ye chunki sirf unhen donon huruf ke saath hota hai is liye use samajhne aur banaane mein aapko diqqat nahin hogi.in suraton ko ek baar aur ghaur se dekhien.

Graphics:

(جب ع / غ سے کوئی لفظ شروع ہو)	غ	ع	پہلی صورت
(جب ع / غ درمیان میں آئے)	غ	ع	دوسری صورت
(جب ع / غ آخر میں آئے)	غ / غ	ع / ع	تیسری صورت

Pahli surat mein koi pechidgi nahin hai.dusri aur teesri surat mein aap ko pechidgi ka ehsaas hoga.aaiye ise likhne ke tareeqe ko dekhien. (unhen likh kar dikhaya jaaye)

Graphics:

Aap ne dekha ki kis tarah se use banaaya gaya.khyaal ye rakhna hai ki dusri ya teesri surat mein ain ya ghain ka sar band to hota hai magar bilkul gol band nahin hota balki us ki bayen taraf nok si banti hai aur dayen taraf golai hoti hai isi tarah jaise piche se dekhne par hamara sar dikhta hai.baaz waqt ibtidai marhale mein seekhne ke amal mein donon taraf nok banakar bhi aap ain ya ghain bana sakte hain masalan (ise screen par jaaye) lekin agar ibtida se hi us ki sahi banawat ka mashq kar liya jaaye to behtar hai.in huruf ki teesri surat mein jab kisi harf ke saath milte huye ain aayega to is ka sar band hoga magar woh apni mukammal shakl mein hoga.taaham agar kisi aise harf ke saath aaye jo kisi se nahin milte to phir woh apni asl shakl mein baghair kisi tabdili ke aayega.

Pahli surat mein "ain" aur "ghain" ki shakl aur un se banne waale chand alfaaz dekhien.

Ain + alif + re + zvaad = aariz	ع+ا+ر+ض=عارض
Ain + alif + da + ta = aadat	ع+ا+د+ت=عادت
Ghain + re + zvaad = gharaz	غ+ر+ض=غرض
Ghain + re + be + ta = ghurbat	غ+ر+ب+ت=غربت

Aap ne dekha ki "ain" aur "ghain" jab kisi lafz ke shuru mein aata hai to kis shakl mein likha jaata hai.jab ki jab ye kisi lafz ke darmiyan mein aata hai to is ki shakl badal jaati hai.misaal ke taur par dekhien:

Be + ain + zvaad = baaz	ب+ع+ض=بعض
Svaad + ain + daal = saad	س+ع+د=سعد
Be + ghain + zvaad = bughz	ب+غ+ض=بغض

Aap ne dekha ki ye huruf darmiyaan main kis shakl mein aate hain isi tarah lafz ke aakhir mein jab ye huruf aate hain to donon surat mein likhe jaate hain.yaani agar ye apne pahle aane waale huruf se mil sakta hai to thik waise hi likha jaata hai jaise darmiyaan mein, lekin kisi aise harf ke baad aata hai to apni asl surat mein hi likha jaata hai.misaal ke taur par dekhen:

Sheen + re + ain = shara	ش+ر+ع=شرع
Be + alif + ghain = baagh	ب+ا+غ=باغ

(Misaalen likhni hain)

Aap ne ain aur ghain ko banaane ka tareeqa seekha aur teenon suraton se bhi waaqif huye ki ye huruf kis tarah dusre huruf se mil kar lafz banate hain.

7 khulasa :

Dosto hum ne huruf-e-tahajji ki huruf "seen", "sheen" ،"svaad", "zvaad", "toe", "zoe", "ain" aur "ghain" ki shaklon, un ki aawaazon aur jod kar likhne ke tareeqon ke baare mein maaloome kiya.aap ne ye bhi seekha ki in huruf ki teenon suraton kya hongiyaani jab ye kisi lafz ke shuru mein aaye to is ki shakl kya hogi, darmiyaan mein kya hogi aur jab lafz ke aakhir mein aaye to is ki shakl kaisi hogi.ummeed hai ab aap ke paas Urdu ke bahut se alfaaz jama ho gaye honge jin ka istemaal roz marra ki zindgi mein aasaani ke saath kiya ja sakta hai.

Disclaimer

Online course ke darsi mawaad ki tarteef-o-tadveen ke liye NCERT ki darsi wo muaavin darsi kitaabon urdoo zabaan-o-adab ki taarikh, urdu qavaid-o-insha, urdu ki adabi asnaaf, rahnuma kitaab, urdu tadarisiyaat, urdu zaban ki tadarees waghaira se istefada kiya gaya hai

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات	
Module Detail	
مضمون کا نام	اردو
Subject Name	Urdu
کورس کا نام	اردو رسم الخط کی آموزش
Course Name	Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان	حروف تہجی (س — غ)
Module Name/Title	Huruf-e-Tahajji (س — غ)
ماڈیول آئی ڈی	HFT-S-GH_04_H
Module ID	
کلیدی الفاظ	س ش ص ض ط ظ ع غ
Keywords	

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار	نام	ادارہ
Role	Name	Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر	پروفیسر محمد فاروق انصاری	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی
Course Coordinators	Prof. Mohd. Faruq Ansari	DEL, NCERT, New Delhi
	پروفیسر دیوان حنان خان	
	Prof. Diwan Hannan Khan	
کورس ایڈمنسٹریٹر	ڈاکٹر عبدالرحمن	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی
Course Administrator	Dr. Abdur Rahman	DEL, NCERT, New Delhi
	ڈاکٹر امتیاز احمد	
	Dr. Imtiyaz Ahmad	

मोडीयूल-4

हुरफ़े-तहज्जी (ع – س)

फेहरिस्त

1	तआरुफ़	3
2	मक्कासिद	3
3	सीन शीन की तदरीस	4
4	स्वाद ज़वाद की तदरीस	10
5	तोए ज़ोए की तदरीस.....	13
6	ऐन गैन की तदरीस	15
7	खुलासा:	19

1 तआरुफ़

साथियो पिछले मोडीयूल में आप अलिफ़, बे, पे, ते, टे, से, जीम, चे, हे, खे, दाल, डाल, ज़ाल, रे, डे, ज़े, ज़े हुरूफ़ को लिखना और पढ़ना और उन हुरूफ़ की मदद से बनने वाले अलफ़ाज़ के बारे में जान चुके हैं। इस मोडीयूल में हम इसी सिल्लिसले को आगे बढ़ाते हुए सीन, शीन, स्वाद, ज़्वाद, तोए, ज़ोए, ऐन और ग़ैन हुरूफ़ के बारे में मालूमता हासिल करेंगे। साथ ही उन की मुकम्मल शकल और छोटी शकल, उन की आवाज़ें, इन हुरूफ़ की बनावट, जोड़ कर के लिखने के तरीके और उनसे बनने वाले अलफ़ाज़ सीखेंगे। यहां हम बनावट के एतबार से या एक जैसी शकल रखने वाले हुरूफ़ यानी सीन और शीन, स्वाद और ज़्वाद, तोए और ज़ोए और ऐन और ग़ैन की तफ़सील एक साथ बयान करेंगे।

2 मक़ासिद

इस मोडियूल लाम के मुताले के बाद आप:

1. सीन, शीन, स्वाद, ज़्वाद, तोए, ज़ोए, ऐन और ग़ैन हुरूफ़ की पहचान कर सकेंगे
2. सीन, शीन, स्वाद, ज़्वाद, तोए, ज़ोए, ऐन और ग़ैन हुरूफ़ की आवाज़ों और उनकी अदायगी कर सकेंगे
3. शोशों और नुक्तों का ख़याल रखते हुए इन हुरूफ़ को लिखने के तरीके से वाक़िफ़ हो सकेंगे
4. इन हुरूफ़ का इस्तेमाल करते हुए अलफ़ाज़ लिख सकेंगे

आईए सबसे पहले सीन और शीन के बारे में गुफ़्तगु करते हैं। हुरूफ़े-तहज्जी की रिवायती तर्तीब के एतबार से हर्फ़ सीन (सीन अठारवां है और शीन (शीन उनीसवां

हर्फ है। बनावट के एतबार से दोनों की शकलें एक जैसी हैं। ये दोनों हुरूफ़ दाएं से बाएं जानिब को लिखे जाते हैं। दोनों में फ़र्क सिर्फ़ ये है कि सीन में नुक्ते नहीं होते जब कि शीन में तीन नुक्ते होते हैं और दोनों आवाज़ मुख्तलिफ़ होती है। ये देखिए

3 सीन शीन की तदरीस

सीन और इस की आवाज़ सीन है

शीन, उस की आवाज़ शीन अदा होती है

इन की शकल तीन शोशों जिन्हें हम अंग्रेज़ी में Hooks कह सकते हैं, के ज़रीये बनाई जाती है। पहले दो छोटी छोटी कटोरीयाँ और फिर एक बड़ी कटोरी बनाते हैं। इस तरह सीन और शीन की शकल वाज़ेह हो जाती है। आप इन तसावीर पर गौर कीजीए:

ग्राफ़िक्स: श / Sh स / S

आप ने देखा कि दाएं जानिब से किस तरह उन की शकल बनाई गई है। शकल बनाने के बाद शीन में तीन नुक्ते लगाए गए हैं। थोड़ी मशक़ यानी (Practice) के बाद आप सीन और शीन की शकल को सही तरीक़े से बनाना सीख जाएंगे। ख़याल यह रहे कि दोनों की शकल दाएं से बाएं बनेंगी और तसावीर में जिस तरह तीर का निशान नज़र आ रहा है इस का लिहाज़ रखें। अगर ये लिहाज़ ना रखा गया तो लिखने में इन की शकल बिगड़ जाएगी और पढ़ने में दुशवारी होगी।

इन दोनों हुरूफ़ की छोटी शकल (Small Form) होती है। छोटी शकल होने के ये मअनी हैं कि ये दूसरे हुरूफ़ से मिला कर लिखी जा सकती हैं। उनकी तीन सूरतें हैं यानी सीन और शीन हुरूफ़ किसी लफ़्ज़ में अपने से आगे आने वाले हर्फ़ या दरमियान में या बाद में आने वाले हर्फ़ से मिला कर लिखे जा सकते हैं। मिला कर लिखने के लिए उस की छोटी शकलों को समझना ज़रूरी है। इस का आसान तरीका ये है कि इस की पूरी शकल में से इब्तिदाई हिस्सा काट लें तो ये कटा हुआ हिस्सा दोनों हुरूफ़ की छोटी शकल बन जाएगी। अगर नुक्ते ना हों तो सीन कहलाएगी और तीन नुक्ते लगा दिए जाएं तो ये शीन कहलाएगी। आप इन तसावीर पर गौर कीजिए:

ش   س

ग्राफ़िक्स: ش (چھوٹا شکل)   س (چھوٹا شکل)

अक्सरो-बेशतर उन की छोटी शकल के साथ ही दूसरे हर्फ़ को जोड़ कर लिखा जाता है

अब आईए इन तीन सूरतों के बारे में मालूमात हासिल करते हैं जिनका ज़िक्र यहां किया गया था। आप गौर कीजिए।

- 1 अगर सीन के बाद किसी हर्फ़ को मिलायें तो इस की शकल इस तरह होगी
- 2 ये पहली सूरत है
- 3 जब सीन दो हुरूफ़ के दरमियान में आए तब तो इस की ये हो गगी
- 4 और ये इस की दूसरी सूरत होगी

5 तीसरी सूरत ये होगी कि जब किसी हर्फ के आखिर में आए तो ये अपनी मुकम्मल शकल में नज़र आता है ये देखिए

6 س / س

और आपको मालूम है कि लफ़ज़ के आखिर में आने वाला उर्दू का हर हर्फ अपनी मुकम्मल शकल में लिखा जाता है।

अब आईए सीन और शीन की पहली सूरत के बारे में कुछ और मालूम करते हैं।

❖ पहली सूरत में जो सीन / शीन की छोटी शकलें बनाई गई हैं वो इस तरह है:

गौर करें कि जब इस की छोटी शकल से दूसरे हुरूफ़ मिलते हैं तो क्या शकल बनती है

ये देखिए:

सीन + अलिफ़ = सा	س+ا=سا
सीन + बे = सब	س+ب=سب
सीन + रे + = सर	س+ر=سر
शीन + बे = शब	ش+ب=شب
शीन + जीम + रे = शजर	ش+ج+ر=شجر
शीन + रे + बे + ते = शर्बत	ش+ر+ب+ت=شربت

इना लफ़ज़ में पहले सीन की छोटी शकल बनाई गई है और इस के बाद अलिफ़ "ब" और "र" जोड़े गए हैं। इसी तरह शीन की छोटी शकल बनाई गई है और इस के बाद "ब", "जीम" और "रे" जोड़े गए हैं। यानी हुरूफ़ को जोड़ते वक़्त

उनका कटा हुआ हिस्सा शामिल किया गया है और वहीं से दूसरे हुरूफ़ मिलाए गए हैं

❖ दूसरी सूरत में सीन/शीन की छोटी शकल (Small Form) इस तरह है:

इस शकल पर गौर करें कि किस तरह छोटी शकल से दूसरे हुरूफ़ मिलते हैं।

ग्राफ़िक्स:

बे + रे = बसर	ب+س+ر=بسر
हे + शीन + रे = हश्र	ح+ش+ر=حشر
पे + सीन + ते = पस्त	پ+س+ت=پست

यहां सीन शीन हुरूफ़ के रदमियान में आया है। एक या दो हर्फ़ पहले और बाद में

बे + शीन + रे = बशर	ب+ش+ر=بشر
बे + शीन + अलिफ़ + रे + ते = बशारत	ب+ش+ا+ر+ت=بشارت
सीन + आधा सीन + ते = सुस्त	س+س+ت=سست

❖ तीसरी सूरत में सीन शीन की शकल अपनी मुकम्मल सूरत में लिखी जाएगी। अगर किसी मिलने वाले हर्फ़ यानी छोटी शकल जिनसे हुरूफ़ मिलते हैं उन के साथ मिला कर लिखे जाएंगे तो इस तरह लिखे जाएंगे:

ش

ग्राफ़िक्स:

ते + रे + शीन = तुश	ت+ر+ش=ترش
---------------------	-----------

ते + पे + शीन = तपिश	ت + پ + ش = تپش
बे + खे + शे + शीन = बखशिश	ب + خ + ش + ش = بخشش
हे + सीन = हिस	ه + س = حس
बे + सीन = बस	ب + س = بس
हे + बे + सीन = हब्स	ه + ب + س = هبس

यहां गौर कीजिए हर लफ़्ज़ के आख़िर में सीन शीन अपनी मुकम्मल शकल में आया है। दूसरी अहम बात ये है कि जब किसी लफ़्ज़ को लिखते वक़्त सीन/शीन से पहले कोई ऐसा हर्फ़ आए जिसकी छोटी शकल (Small Form) नहीं होती या जो हर्फ़ किसी दूसरे हर्फ़ के साथ मिला कर नहीं लिखा जाता है तो इस सूरत में भी सीन/शीन को अलग से मुकम्मल सूरत में ही लिखा जाएगा। जैसे:

ग्राफ़िक्स:

अलिफ़ + सीन इस	ا + س = اس
रे + सीन = रस	ر + س = رس
सीन + प + अलिफ़ + स = सिपास	س + پ + ا + س = سپاس
सीन + अलिफ़ = सास	س + ا = ساس
रे + अलिफ़ + सीन = रास	ر + ا + س = راس
ते + अलिफ़ + शीन = ताश	ت + ا + ش = تاش
शीन + अलिफ़ + बे + अलिफ़ + शीन = शाबाश	ش + ا + ب + ا + ش = شاباش
ते + पे + शीन = तपिश	ت + پ + ش = تپش

इन्हीं सूरतों का ख्याल रखकर सीन और शीन की मदद से लफ़्ज़ बनाए जाएंगे। एक बात और वो ये कि सीन और शीन को बाज़ वक़्त शोशों (Hooks) के बग़ैर भी लिखा जाता है जैसे:

ग्राफ़िक्स:

उन्हें इस तरह से लिखने की एक वजह ये है कि जब एक या एक से ज़्यादा सीन या शीन इकट्ठे आजाएँ या दूसरे शोशों वाले हुरूफ़ के साथ सीन या शीन आजाएँ तो शोशों की भरमार हो जाती है। इस से लफ़्ज़ की शकल अजीब सी मालूम होती है। इसलिए लफ़्ज़ की ख़ूबसूरती को बनाए रखने के लिए उन में से एक सीन/शीन के बाद या पहले बग़ैर शोशों वाले सीन या शीन लिखे जाते हैं। जैसे।

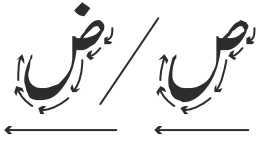
ग्राफ़िक्स:

बे + खे + शीन + शीन = बख़शिश	ب + خ + ش + ش = بخشش
सीन + सीन + ते = सुस्त	س + س + ت = ست
शीन + शीन + म + अलिफ़ = शुष्मा	ش + ش + م + ا = ششما
ते + पे + शीन = तपिश	ت + پ + ش = تپش

गौर करें तो अन्दाज़ा होगा कि बहुत सारे शोशों को बनाने से बचने के लिए या लफ़्ज़ की बनावट को ख़ूबसूरती अता करने के लिए सीन या शीन को दोनों तरह से लिखा गया है।

4 स्वाद ज़वाद की तदरीस

दोस्तो आप ने "सीन"/"शीन" तक के हुरूफ़ और उनसे बनने वाले अलफ़ाज़ के बारे में जानकारी हासिल की। आईए अब हुरूफ़े-तहज्जी के दो और हुरूफ़ स्वाद और ज़वाद के बारे में गुफ़्तगु करें। बनावट के एतबार से इन दोनों हुरूफ़ की शकलें भी एक जैसी हैं। इसलिए उन्हें भी हम एक ही गुप में रखकर उनके बारे में बात करेंगे। लिखने में ये दोनों हुरूफ़ भी दाएं जानिब से शुरू हो कर बाएं जानिब पर खत्म होते हैं। उनमें फ़र्क सिर्फ़ इतना है कि "स्वाद" स्वाद बग़ैर नुक्ते के होता है और "ज़वाद" ज़वाद में सर पर एक नुक्ता होता है। दोनों की आवाज़ मुख्तलिफ़ होती है सीन और दाल/ज़ाल। स्वाद और ज़वाद का सर अंडे की शकल का होता है। इन हुरूफ़ को लिखने का तरीका इस तरह है।

ग्राफ़िक्स: ज़ / Z   स / S

एक मर्तबा और देखिए:

उनकी शकल बनाने में इस बात का ख़याल रखना चाहिए कि सर का हिस्सा गोल ना बने बल्कि अंडे की शकल में हो। दूसरी अहम बात ये भी है कि इस का सर दाएं जानिब को झुका (Inclined) हुआ होता है सीधा ऊपर की तरफ़ नहीं बनता। ये देखिए:

(स्क्रीन पर इन दोनों हुरूफ़ को फिर से दिखाया जाये)

इन दोनों हुरूफ की छोटी शकल भी होती है और ये अपने से पहले या बाद में आने वाले हुरूफ के साथ मिला कर लिखे जाते हैं। यानी जोड़ते वक़्त उन यही शकलें इस्तेमाल की जाती हैं। उनकी छोटी शकल बनाने का तरीक़ा ये है कि उनके ऊपरी हिस्से को काट कर अलग कर लिया जाये। यही अलग किया हुआ हिस्सा उनकी छोटी शकल कहलाएगी। उन्हें एक-बार और देखें:

ض   ص

ग्राफ़िक्स: (چھوٹا شکل) ض (چھوٹا شکل) ص

उनकी छोटी शकल के कटे हुए आखिरी हिस्सा से मिला कर दूसरे हर्फ लिखे जाएंगे। "स्वाद" और "ज्वाद" की भी तीन सूरतें होती हैं। पहली सूरत वो है जब "स्वाद" "ज्वाद" से कोई लफ़ज़ शुरू हो। दूसरी सूरत वो है जब ये दो हुरूफ़ के दरमियान में आएँ।

तीसरी सूरत वो है जब ये दोनों हर्फ किसी लफ़ज़ के आखिर में आएँ।

मिसाल के तौर पर देखें:

ग्राफ़िक्स

<p>ض ↓ ض ↓ ض اض</p>	<p>ص ↓ ص ↓ ص اص</p>
-------------------------------------	-------------------------------------

जैसा कि कहा गया है कि पहली सूरत में हर्फ किसी लफ़्ज़ के शुरू में आए मिसाल के तौर पर देखें तो इस की शकल ये "---", "---" होती है। आईए अब इन हुरूफ़ को जोड़ कर

स्वाद + ब + ह = सुबह	ص+ب+ح=صبح
स्वाद + ब + र = सब्र	ص+ب+ر=صبر
स्वाद + द + अलिफ़ = सदा	ص+د+ا=صدا
ज्वाद + द = ज़िद	ض+د=ضد
ज्वाद + र + र = ज़रर	ض+ر+ر=ضرر
ज्वाद + र + ब = ज़रब	ض+ر+ب=ضرب

आप ने देखा कि "स्वाद" या "ज्वाद" लफ़्ज़ के शुरू में कैसे लिखा जाता है। इसी तरह जब ये हुरूफ़ किसी लफ़्ज़ के दरमियान आते हैं तो इस की शकल ज़रा मुख्तलिफ़ होती है। मिसाल के तौर पर देखें:

ब + स्वाद + अलिफ़ + र + त = बसारत	ب+ص+ا+ر+ت=بصارت
ब + ज्वाद + द = बज़िद	ب+ض+د=بضد
ख + ज्वाद + र = खिज़र	خ+ض+ر=خضر

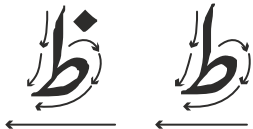
इस की तीसरी सूरत में पूरी शकल होती है मिसाल के तौर पर देखें:

ख + अलिफ़ + स्वाद = खास	خ+ا+ص=خاص
क + स्वाद + स्वाद = किसस	ق+ص+ص=قصص
क + ब + ज्वाद = क़बज़	ق+ب+ض=قبض
अलिफ़ + र + ज्वाद = अर्ज़	ا+ر+ض=ارض
बे + ऐन + ज्वाद = बाअज़	ب+ع+ض=بعوض

5 तोए ज़ोए की तदरीस

दोस्तो आप "स्वाद" और "ज्वाद" हुरूफ़ और उनसे बनने वाले अलफ़ाज़ के बारे में जानकारी हासिल कर चुके हैं। आईए अब हुरूफ़े-तहज्जी के दो और हुरूफ़ तोए और ज़ोए के बारे में गुफ़्तगु करें। बनावट के एतबार से इन दोनों हुरूफ़ की शकलें भी एक जैसी हैं। इसलिए उन्हें भी हम एक ही ग्रुप में रखकर उनके बारे में बात करेंगे।

ये दोनों हुरूफ़ भी ऊपर से नीचे की तरफ़ लिखे जाते हैं। तोए बग़ैर नुक़्ता के और ज़ोए एक नुक़्ता के साथ लिखी जाती है। आपने ग़ौर किया होगा कि हुरूफ़े-तहज्जी में जिन हुरूफ़ की छोटी शकल होती है वो दूसरे हुरूफ़ के साथ जुड़ कर नया लफ़्ज़ बनाते हैं, और जिनकी छोटी शकल नहीं होती अगर वो आपस में जुड़ते वक़्त भी अलग अलग लिखे जाते हैं हुरूफ़े-तहज्जी में "तोए" और "ज़ोए" दो हुरूफ़ ऐसे हैं जिनकी छोटी शकल नहीं होती मगर वो हर्फ़ के साथ जुड़ते हैं। ये देखिए:

ग्राफ़िक्स: ज़ / Z   त / T

आप ने देखा कि किस तरह उस की शकल बनाई गई है। इस की शकल बनाते वक़्त ये ख़याल रखें कि इस की शकल गोल ना हो बल्कि अंडे की शकल में हो। अंग्रेज़ी हर्फ़ "B" की छोटी शकल "तोए" से मुशाबा है। वैसे अगर ऊपर से नीचे एक लाईन खींचनी है और दाएं तरफ़ बैलून या अंडे की शकल बनानी है। ये ख़याल रहे कि शकल बनाते वक़्त क़लम की नोक को नहीं उठाना है वरना हर्फ़ अलग अलग

टुकड़ों में बना हुआ मालूम पड़ेगा। इन हुरूफ़ के लिखने का तरीका एक-बार और देखें:

(हर्फ़ को लिखवाया जाये)

हम जानते हैं कि इन हुरूफ़ की छोटी शकल नहीं होती इसलिए अपनी तीनों सूरतों में ये एक जैसी ही रहती है। यानी "त" इब्तेदा में हो, दरमियान में हो या आखिर में आए उस की शकल हर जगह एक जैसी होगी।

ग्राफ़िक्स:

मिसाल के तौर पर देखें

तोए + रे + ह = तरह	طرح = ح + ر + ط
--------------------	-----------------

आप ने देखा कि "तोए" और "ज़ोए" किसी लफ़्ज़ के शुरू में आता है तो इस की शकल कैसी होती है। इसी तरह जब "तोए" या "ज़ोए" किसी लफ़्ज़ के दरमियान में आते हैं तो भी ये हर्फ़ अपनी पूरी सूरत में ही लिखा जाता है:

ब + तोए + ख = बतख	ب + ط + خ = بطخ
-------------------	-----------------

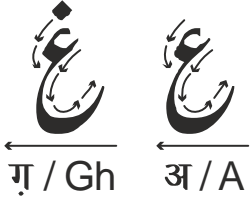
इसी तरह हर्फ़ "तोए" या "ज़ोए" जब किसी लफ़्ज़ के आखिर में आता है तो भी ये अपनी मुकम्मल सूरत में ही लिखा जाता है। मिसाल के तौर पर देखें।

खे + तोए = खत	خ + ط = خط
रे + बे + तोए = रब्त	ر + ب + ط = ربط
बे + से + अलिफ़ + तोए = बिसात	ب + س + ا + ط = بساط
शीन + रे + तोए = शर्त	ش + ر + ط = شرط

आप ने देखा कि तीनों सूरतों में "तोए" और "ज़ोए" की शकल एक जैसी है। उनकी शकल में कोई तबदीली नहीं हुई।

6 ऐन गैन की तदरीस

हुरूफ़े-तहज्जी का चौबीसवां हर्फ़ "ऐन" ऐन और पच्चीसवां हर्फ़ "गैन" गैन है। बनावट के एतबार से उन्हें भी एक ही खानदान का दो रुकन कह सकते हैं। ये दोनों हुरूफ़ भी ऊपर से नीचे की जानिब लिखे जाते हैं। "ऐन" ऐन बगैर नुक्ता के और "गैन" गैन एक नुक्ता के साथ लिखा जाता है। नुक्ते की वजह से दोनों की आवाज़ में फ़र्क पैदा होता है। उसे लिखने का तरीका देखें

आप ने देखा कि किस तरह "ऐन" की शकल बनाई गई है और उस के सिरपुर एक नुक्ता लगाकर गैन बनाया गया है इन दोनों हुरूफ़ के सर का हिस्सा छोटा और नीचे का हिस्सा बड़ा है। इस की शकल बनाते वक़्त ये ख़याल रखना चाहिए कि इब्तिदा में और आख़िर में जहां पर बनावट मुकम्मल हो रही है, यकसानियत हो। इन हुरूफ़ को एक-बार और देखें।

यहां गौर करें दोनों जानिब लकीरें खींच कर ये बनाने की कोशिश की गई है कि सर का इब्तिदाई हिस्सा या आख़िरी हिस्सा जहां बनावट मुकम्मल की गई वो इस अंदाज़ से हूँ कि लकीर खींची तो इस की सीध में आएँ। ऐसा ना हो कि इब्तिदा छोटा और आख़िरी सिरा लंबा हो जाये या इब्तिदा लंबा हो और आख़िरी

सिरा छोटा हो जाएगी। यही मुनासबत दूसरी तरफ़ से भी हो वर्ना दोनों हुरूफ़ की शकल बिगड़ जाएगी और ख़ूबसूरती जाती रहेगी। इस बात का भी ख़याल रखना है कि सर का हिस्सा कुछ ऊपर की तरफ़ हो जैसा कि तीर के निशान से दिखाया गया है।

इन दोनों हुरूफ़ की छोटी शकल (Small Form) होती है और आप को मालूम है कि जिस हर्फ़ की छोटी शकल होती है वो दूसरे हुरूफ़ के साथ मिला कर लिखी जाती है। इन हुरूफ़ को भी मिला कर लिखने की तीन सूरतें हैं। जैसा कि आप जानते हैं कि किसी हर्फ़ के सर का हिस्सा काट लें तो वही उस की छोटी शकल बन जाती है। यहां भी इसी तरीक़े से हम छोटी शकल हासिल करेंगे। मिसाल के तौर पर "ऐन" और "ग़ैन" के सर का हिस्सा ऐन और ग़ैन को स्क्रीन पर दिखाया जाये काट लें तो "ऐन" और "ग़ैन" की छोटी शकल नज़र आएगी।

इन छोटी शकलों के साथ ही दूसरे हुरूफ़ का मिलान (Attachment) होता है।

अब आईए इन तीनों सूरतों के बारे में जानते हैं जिन शकलों में बाज़ वक़्त तबदीली भी होती है। यानी पहली सूरत में तो छोटी शकल वैसी ही रहती है जैसी कि आप ने अभी देखा, लेकिन जब ये दरमियान और आख़िर में किसी हर्फ़ के साथ मिलकर आ लिखी जाती है तो इस की शकल थोड़ी बदल जाती है। यानी उस का सर बन्द हो जाता है। ये चूँकि सिर्फ़ उन्हीं दोनों हुरूफ़ के साथ होता है

इसलिए उसे समझने और बनाने में आपको दिक्कत नहीं होगी। इन सूरतों को एक-बार और गौर से देखें।

ग्राफ़िक्स:

(جب ع / غ سے کوئی لفظ شروع ہو)	غ	ع	پہلی صورت
(جب ع / غ درمیان میں آئے)	غ	ع	دوسری صورت
(جب ع / غ آخر میں آئے)	غ / ع	ع / ع	تیسری صورت

पहली सूरत में कोई पेचीदगी नहीं है। दूसरी और तीसरी सूरत में आप को पेचीदगी का एहसास होगा। आईए इसे लिखने के तरीके को देखें। (उन्हें लिख कर दिखाया जाये

ग्राफ़िक्स:

आप ने देखा कि किस तरह से उसे बनाया गया। ख्याल ये रखना है कि दूसरी या तीसरी सूरत में ऐन या गैन का सर बंद तो होता है मगर बिल्कुल गोल बंद नहीं होता बल्कि उस की बाएं तरफ़ नोक सी बनती है और दाएं तरफ़ गोलाई होती है इसी तरह जैसे पीछे से देखने पर हमारा सर दुखता है। बाज़ वक़्त इब्तिदाई मरहले में सीखने के अमल में दोनों तरफ़ नोक बनाकर भी आप ऐन या गैन बना सकते हैं मसलन (इसे स्क्रीन पर जाये) लेकिन अगर इब्तिदा से ही उस की सही बनावट का मशक़ कर लिया जाये तो बेहतर है। इन हुरूफ़ की तीसरी सूरत में जब किसी हर्फ़ के साथ मिलते हुए ऐन आएगा तो इस का सर बन्द होगा मगर वो अपनी मुकम्मल शक़ल में होगा। ताहम अगर किसी

ऐसे हर्फ के साथ आए जो किसी से नहीं मिलते तो फिर वो अपनी असल शकल में बगैर किसी तबदीली के आएगा।

पहली सूरत में "ऐन" और "गैन" की शकल और उनसे बनने वाले चंद अलफ़ाज़ देखें:

ऐन + अलिफ़ + रे + ज़्वाद = आरिज़	ع+ا+ر+ض=عارض
ऐन + अलिफ़ + द + त = आदत	ع+ا+د+ت=عادت
गैन + रे + ज़्वाद = गरज़	غ+ر+ض=غرض
गैन + रे + बे + त = गुर्बत	غ+ر+ب+ت=غربت

आपने देखा कि "ऐन" और "गैन" जब किसी लफ़्ज़ के शुरू में आता है तो किस शकल में लिखा जाता है। जब कि जब ये किसी लफ़्ज़ के दरमियान में आता है तो इस की शकल बदल जाती है। मिसाल के तौर पर देखें:

बे + ऐन + ज़्वाद = बाज़	ب+ع+ض=بعض
स्वाद + ऐन + दाल = सअद	س+ع+د=سعد
बे + गैन + ज़्वाद = बुग़ज़	ب+غ+ض=بغض

आप ने देखा कि ये हुरूफ़ दरमियान में किस शकल में आते हैं इसी तरह लफ़्ज़ के आखिर में जब ये हुरूफ़ आते हैं तो दोनों सूरत में लिखे जाते हैं। यानी अगर ये अपने पहले आने वाले हुरूफ़ से मिल सकता है तो ठीक वैसे ही लिखा जाता है जैसे दरमियान में, लेकिन किसी ऐसे हर्फ़ के बाद आता है तो अपनी असल सूरत में ही लिखा जाता है। मिसाल के तौर पर देखें:

शीन + रे + ऐन = शरा	ش+ر+ع=شرع
बे + अलिफ़ + गैन = बाग	ب+ا+غ=باغ

(मिसालें लिखनी हैं)

आप ने ऐन और गैन को बनाने का तरीका सीखा और तीनों सूरतों से भी वाक़िफ़ हुए कि ये हुरूफ़ किस तरह दूसरे हुरूफ़ से मिलकर लफ़ज़ बनाते हैं।

7 खुलासा:

दोस्तो हमने हुरूफ़-ए-तहज्जी के हुरूफ़ "सीन", "शीन" "स्वाद", "ज़वाद", "तोए", "ज़ोए", "ऐन" और "गैन" की शक़लों, उनकी आवाज़ों और जोड़ कर लिखने के तरीक़ों के बारे में मालूम किया। आप ने ये भी सीखा कि इन हुरूफ़ की तीनों सूरतें क्या होंगी। यानी जब ये किसी लफ़ज़ के शुरू में आए तो इस की शक़ल क्या होगी, दरमियान में क्या होगी और जब लफ़ज़ के आख़िर में आए तो इस की शक़ल कैसी होगी। उम्मीद है अब आपके पास उर्दू के बहुत से अलफ़ाज़ जमा हो गए होंगे जिनका इस्तेमाल रोज़मर्रा की ज़िंदगी में आसानी के साथ किया जा सकता है।

Disclaimer

ऑनलाइन कोर्स के दर्सी मवाद की तर्तीब व तदवीन के लिए इन सी ई आर टी की दर्सी व मुआविन दर्सी किताबों उर्दू ज़बान व अदब की तारीख, उर्दू क़वाइदो-इंशा, उर्दू की अदबी अस्नाफ़, रहनुमा किताब, उर्दू तदरिसिय्यात, उर्दू ज़बान की तदरीस वगैरा से इस्तेफादा किया गया है

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات	
Module Detail	
مضمون کا نام	اردو
Subject Name	Urdu
کورس کا نام	اردو رسم الخط کی آموزش
Course Name	Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان	حروف تہجی (س — غ)
Module Name/Title	Huruf-e-Tahajji (س — غ)
ماڈیول آئی ڈی	HFT-S-GH_04_U
Module ID	
کلیدی الفاظ	س ش ص ض ط ظ ع غ
Keywords	

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار	نام	ادارہ
Role	Name	Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر	پروفیسر محمد فاروق انصاری	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی
Course Coordinators	Prof. Mohd. Faruq Ansari	DEL, NCERT, New Delhi
	پروفیسر دیوان حنان خان	
	Prof. Diwan Hannan Khan	
کورس ایڈمنسٹریٹر	ڈاکٹر عبدالرحمن	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی
Course Administrator	Dr. Abdur Rahman	DEL, NCERT, New Delhi
	ڈاکٹر امتیاز احمد	
	Dr. Imtiyaz Ahmad	

ماڈیول: 4
حروف تہجی (س—غ)
فہرست

1	تعارف:	3.....
2	مقاصد:	3.....
3	س ش کی تدریس:	3.....
4	ص ض کی تدریس:	7.....
5	ظ کی تدریس	9.....
6	ع غ کی تدریس:	10.....
7	خلاصہ:	13.....

1 تعارف:

ساتھیو! پچھلے ماڈیول میں آپ اب، پ، ت، ٹ، ث، ج، ح، خ، د، ڈ، ذ، ر، ز، ژ، حروف کو لکھنا اور پڑھنا اور ان حروف کی مدد سے بننے والے الفاظ کے بارے میں جان چکے ہیں۔ اس ماڈیول میں ہم اسی سلسلے کو آگے بڑھاتے ہوئے س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع اور غ حروف کے بارے میں معلومات حاصل کریں گے۔ ساتھ ہی ان کی مکمل شکل اور چھوٹی شکل، ان کی آوازیں، ان حروف کی بناوٹ، جوڑ کر کے لکھنے کے طریقے اور ان سے بننے والے الفاظ سیکھیں گے۔ یہاں ہم بناوٹ کے اعتبار سے یا ایک جیسی شکل رکھنے والے حروف یعنی س اور ش، ص اور ض، ط اور ظ اور ع اور غ کی تفصیل ایک ساتھ بیان کریں گے۔

2 مقاصد:

اس ماڈیول کے مطالعے کے بعد آپ

- 1 س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع اور غ حروف کی پہچان کر سکیں گے۔
- 2 س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع اور غ حروف کی آوازوں اور ان کی ادائیگی کر سکیں گے۔
- 3 سوشوں اور نقطوں کا خیال رکھتے ہوئے ان حروف کو لکھنے کے طریقے سے واقف ہو سکیں گے۔
- 4 ان حروف کا استعمال کرتے ہوئے الفاظ لکھ سکیں گے۔

آئیے سب سے پہلے سین اور شین کے بارے میں گفتگو کرتے ہیں۔ حروفِ تہجی کی روایتی ترتیب کے اعتبار سے حرف س (سین) اٹھا ہوا ہے اور ش (شین) انیسواں حرف ہے۔ بناوٹ کے اعتبار سے دونوں کی شکلیں ایک جیسی ہیں۔ یہ دونوں حروف دائیں سے بائیں جانب کو لکھے جاتے ہیں۔ دونوں میں فرق صرف یہ ہے کہ سین (س) میں نقطے نہیں ہوتے جب کہ شین (ش) میں تین نقطے ہوتے ہیں اور دونوں آواز مختلف ہوتی ہے۔ یہ دیکھیے۔

3 س ش کی تدریس:

سین اور اس کی آواز س ہے۔

شین، اس کی آواز ش ادا ہوتی ہے۔

ان کی شکل تین شوشوں جنہیں ہم انگریزی میں Hooks کہہ سکتے ہیں، کے ذریعے بنائی جاتی ہے۔ پہلے دو چھوٹی چھوٹی کٹوریاں اور پھر ایک بڑی کٹوری بناتے ہیں۔ اس طرح سین اور شین کی شکل واضح ہو جاتی ہے۔ آپ ان تصاویر پر غور کیجیے۔

س / ش

گرافکس:- س / S ش / Sh

آپ نے دیکھا کہ دائیں جانب سے کس طرح ان کی شکل بنائی گئی ہے۔ شکل بنانے کے بعد شین میں تین نقطے لگائے گئے ہیں۔ تھوڑی مشق یعنی (Practice) کے بعد آپ سین اور شین کی شکل کو صحیح طریقے سے بنانا سیکھ جائیں گے۔ خیال یہ رہے کہ دونوں کی شکل دائیں سے بائیں بنیں گی اور تصاویر میں جس طرح تیر کا نشان نظر آرہا ہے اس کا لحاظ رکھیں۔ اگر یہ لحاظ نہ رکھا گیا تو لکھنے میں ان کی شکل بگڑ جائے گی اور پڑھنے میں دشواری ہوگی۔

ان دونوں حروف کی چھوٹی شکل (Small Form) ہوتی ہے۔ چھوٹی شکل ہونے کے یہ معنی ہیں کہ یہ دوسرے حروف سے ملا کر لکھی جاسکتی ہیں۔ ان کی تین صورتیں ہیں یعنی س اور ش حروف کسی لفظ میں اپنے سے آگے آنے والے حرف یا درمیان میں یا بعد میں آنے والے حرف سے ملا کر لکھے جاسکتے ہیں۔ ملا کر لکھنے کے لیے اس کی چھوٹی شکلوں کو سمجھنا ضروری ہے۔ اس کا آسان طریقہ یہ ہے کہ اس کی پوری شکل میں سے ابتدائی حصہ کاٹ لیں تو یہ کٹا ہوا حصہ دونوں حروف کی چھوٹی شکل بن جائے گی۔ اگر نقطے نہ ہوں تو سین کہلائے گی اور تین نقطے لگا دیے جائیں تو یہ شین کہلائے گی۔ آپ ان تصاویر پر غور کیجیے:

س ش
س (چھوٹی شکل) ش (چھوٹی شکل)
گرافکس:- س (چھوٹی شکل) ش (چھوٹی شکل)

اکثر و بیشتر ان کی چھوٹی شکل کے ساتھ ہی دوسرے حرف کو جوڑ کر لکھا جاتا ہے۔

اب آئیے ان تین صورتوں کے بارے میں معلومات حاصل کرتے ہیں جن کا ذکر یہاں کیا گیا تھا۔ آپ غور کیجیے۔

1 اگر سین کے بعد کسی حرف کو ملائیں تو اس کی شکل اس طرح ہوگی

2 اس یہ پہلی صورت ہے۔

3 جب سین دو حروف کے درمیان میں آئے تب تو اس کی شکل یہ ہوگی

4 سہ اور یہ اس کی دوسری صورت ہوگی۔

5 تیسری صورت یہ ہوگی کہ جب کسی حرف کے آخر میں آئے تو یہ اپنی مکمل شکل میں نظر آتا ہے یہ دیکھیے

6 سس / س

اور آپ کو معلوم ہے کہ لفظ کے آخر میں آنے والا اردو کا ہر حرف اپنی مکمل شکل میں لکھا جاتا ہے۔
اب آئیے سین اور شین کی پہلی صورت کے بارے میں کچھ اور معلوم کرتے ہیں۔

❖ پہلی صورت میں جو سین / شین کی چھوٹی شکلیں بنائی گئی ہیں وہ اس طرح ہے: س
غور کریں کہ جب اسی چھوٹی شکل سے دوسرے حروف ملتے ہیں تو کیا شکل بنتی ہے۔
یہ دیکھیے:

$$س + ا = سا$$

$$س + ب = سب$$

$$س + ر = سر$$

$$س + ب = شب$$

$$س + ج + ر = شجر$$

$$س + ر + ب + ت = شربت$$

ان الفاظ میں پہلے سین کی چھوٹی شکل بنائی گئی ہے اور اس کے بعد الف / "ب" اور "ر" جوڑے گئے ہیں۔ اسی طرح شین کی چھوٹی شکل بنائی گئی ہے اور اس کے بعد "ب"، "ج" اور "ر" جوڑے گئے ہیں۔ یعنی حروف کو جوڑتے وقت ان کا کٹا ہوا حصہ شامل کیا گیا ہے اور وہیں سے دوسرے حروف ملائے گئے ہیں۔

❖ دوسری صورت میں سین / شین کی چھوٹی شکل (Small Form) اس طرح ہے: سم
اس شکل پر غور کریں کہ کس طرح چھوٹی شکل سے دوسرے حروف ملتے ہیں۔
گرا فکس:

$$س + ر = بسر$$

$$س + ش + ر = حشر$$

$$س + ت = پست$$

یہاں سین / شین حروف کے درمیان میں آیا ہے۔ ایک یا دو حرف پہلے اور بعد میں ب + ش + ر = بشر

$$س + ش + ا + ر + ت = بشارت$$

$$س + س + ت = سست$$

❖ تیسری صورت میں سین / شین کی شکل اپنی مکمل صورت میں لکھی جائے گی۔ اگر کسی ملنے والے حرف یعنی چھوٹی شکل جن سے حروف ملتے ہیں ان کے ساتھ ملا کر لکھے جائیں گے تو اس طرح لکھے جائیں گے: سس / ش

گرافکس:

ت + ر + ش = ترش

ت + پ + ش = تپش

ب + خ + ش + ش = بخشش

ح + س = حس

ب + س = بس

ح + ب + س = حبس

یہاں غور کیجیے ہر لفظ کے آخر میں سین / شین اپنی مکمل شکل میں آیا ہے۔ دوسری اہم بات یہ ہے کہ جب کسی لفظ کو لکھتے وقت سین / شین سے پہلے کوئی ایسا حرف آئے جس کی چھوٹی شکل (Small Form) نہیں ہوتی یا جو حرف کسی دوسرے حرف کے ساتھ ملا کر نہیں لکھا جاتا ہے تو اس صورت میں بھی سین / شین کو الگ سے مکمل صورت میں ہی لکھا جائے گا۔ جیسے

اس = س + ا + س = ساس

راس = ر + ا + س

تاش = ت + ا + ش

شاش = ش + ا + ش

تپش = ت + پ + ش

انہیں صورتوں کا خیال رکھ کر سین اور شین کی مدد سے لفظ بنائے جائیں گے۔ ایک بات اور وہ یہ کہ سین اور شین کو بعض وقت شو شوں (Hooks) کے بغیر بھی لکھا جاتا ہے جیسے:

گرافکس: شش سس

انہیں اس طرح سے لکھنے کی ایک وجہ یہ ہے کہ جب ایک یا ایک سے زیادہ سین یا شین اکٹھے آجائیں یا دوسرے شوشوں والے حروف کے ساتھ سین یا شین آجائے تو شوشوں کی بھرمار ہو جاتی ہے۔ اس سے لفظ کی شکل عجیب سی معلوم ہوتی ہے۔ اس لیے لفظ کی خوبصورتی کو بنائے رکھنے کے لیے ان میں سے ایک سین / شین کے بعد یا پہلے بغیر شوشوں والے سین یا شین لکھے جاتے ہیں۔ جیسے۔ گرافکس:

ب + خ + ش + ش = بخشش = س + س + ت = سست

ش + ش + م + ا = ششامات = پ + ش = تپش

غور کریں تو اندازہ ہو گا کہ بہت سارے شوشوں کو بنانے سے بچنے کے لیے یا لفظ کی بناوٹ کو خوبصورتی عطا کرنے کے لیے سین یا شین کو دونوں طرح سے لکھا گیا ہے۔

4 ص ض کی تدریس:

دوستو! آپ نے "س" / "ش" تک کے حروف اور ان سے بننے والے الفاظ کے بارے میں جانکاری حاصل کی۔ آئیے اب حروف تہجی کے دو اور حروف ص اور ض کے بارے میں گفتگو کریں۔ بناوٹ کے اعتبار سے ان دونوں حروف کی شکلیں بھی ایک جیسی ہیں۔ اس لیے انہیں بھی ہم ایک ہی گروپ میں رکھ کر ان کے بارے میں بات کریں گے۔ لکھنے میں یہ دونوں حروف بھی دائیں جانب سے شروع ہو کر بائیں جانب پر ختم ہوتے ہیں۔ ان میں فرق صرف اتنا ہے کہ "ص" (سواد) بغیر نقطے کے ہوتا ہے اور "ض" (زواد) میں سر پر ایک نقطہ ہوتا ہے۔ دونوں کی آواز مختلف ہوتی ہے س اور د / ز۔ سواد اور زواد کا سرانڈے کی شکل کا ہوتا ہے۔ ان حروف کو لکھنے کا طریقہ اس طرح ہے۔

ص / ض
س / س : گرافکس

ایک مرتبہ اور دیکھیے

ان کی شکل بنانے میں اس بات کا خیال رکھنا چاہئے کہ سر کا حصہ گول نہ بنے بلکہ انڈے کی شکل میں ہو۔ دوسری اہم بات یہ بھی ہے کہ اس کا سر دائیں جانب کو جھکا (Inclined) ہو اور ہوتا ہے سیدھا اوپر کی طرف نہیں بنتا۔ یہ دیکھیے (اسکرین پر ان دونوں حروف کو پھر سے دکھایا جائے)

ان دونوں حروف کی چھوٹی شکل بھی ہوتی ہے اور یہ اپنے سے پہلے یا بعد میں آنے والے حروف کے ساتھ ملا کر لکھے جاتے ہیں۔ یعنی جوڑتے وقت یہی شکلیں استعمال کی جاتی ہیں۔ ان کی چھوٹی شکل بنانے کا طریقہ یہ ہے کہ ان کے اوپری حصے کو کاٹ کر الگ کر لیا جائے۔ یہی الگ کیا ہوا حصہ ان کی چھوٹی شکل کہلائے گی۔ انھیں ایک بار اور دیکھیں۔

ض   ص
 ↓   ↓
ض   ص (چھوٹی شکل)   (چھوٹی شکل)

ان کی چھوٹی شکل کے کٹے ہوئے آخری حصہ سے ملا کر دوسرے حرف لکھے جائیں گے۔ "ص" اور "ض" کی بھی تین صورتیں ہوتی ہیں۔ پہلی صورت وہ ہے جب "ص" (سواد) "ض" (زواد) سے کوئی لفظ شروع ہو۔ دوسری صورت وہ ہے جب یہ دو حروف کے درمیان میں آئیں۔

تیسری صورت وہ ہے جب یہ دونوں حرف کسی لفظ کے آخر میں آئے۔ مثال کے طور پر دیکھیں:

گرافکس:

ض ↓ ض ↓ ض / ض	ص ↓ ص ↓ ص / ص
--	--

جیسا کہ کہا گیا ہے کہ پہلی صورت میں حرف کسی لفظ کے شروع میں آئے مثال کے طور پر دیکھیں تو اس کی شکل یہ "۔۔۔"، "۔۔۔" ہوتی ہے۔ آئیے اب ان حروف کو جوڑ کر

ض + د = ضد	ص + ب + ح = صبح
ض + ر + ر = ضرر	ص + ب + ر = صبر
ض + ر + ب = ضرب	ص + د + ا = صدا

آپ نے دیکھا کہ "ص" یا "ض" لفظ کے شروع میں کیسے لکھا جاتا ہے۔ اسی طرح جب یہ حروف کسی لفظ کے درمیان آتے ہیں تو اس کی شکل ذرا مختلف ہوتی ہے۔ مثال کے طور پر دیکھیں:

ب + ص + ا + ر + ت = بصارت	ب + ض + د = بصد
خ + ق + ص + ص = قصص	خ + ض + ر = خضر

اس کی تیسری صورت میں پوری شکل ہوتی ہے مثال کے طور پر دیکھیں:

خ + ا + ص = خاص	ق + ب + ض = قبض
ق + ص + ص = قصص	ا + ر + ض = ارض
	ب + ع + ض = بعض

5 طظ کی تدریس

دوستو! آپ "ص" اور "ض" حروف اور ان سے بننے والے الفاظ کے بارے میں جانکاری حاصل کر چکے ہیں۔ آئیے اب حروف تہجی کے دو اور حروف ط اور ظ کے بارے میں گفتگو کریں۔ بناوٹ کے اعتبار سے ان دونوں حروف کی شکلیں بھی ایک جیسی ہیں۔ اس لیے انہیں بھی ہم ایک ہی گروپ میں رکھ کر ان کے بارے میں بات کریں گے۔

یہ دونوں حروف بھی اوپر سے نیچے کی طرف لکھے جاتے ہیں۔ طوئے بغیر نقطہ کے اور زوئے ایک نقطہ کے ساتھ لکھی جاتی ہے۔ آپ نے غور کیا ہو گا کہ حروف تہجی میں جن حروف کی چھوٹی شکل ہوتی ہے وہ دوسرے حروف کے ساتھ جڑ کر نیا لفظ بناتے ہیں، اور جن کی چھوٹی شکل نہیں ہوتی اگر وہ آپس میں جڑتے وقت بھی الگ الگ لکھے جاتے ہیں حروف تہجی میں "ط" اور "ظ" دو حروف ایسے ہیں جن کی چھوٹی شکل نہیں ہوتی مگر وہ حرف کے ساتھ جڑتے ہیں۔ یہ دیکھیے:

گرافکس: $\frac{\text{ظ}}{\text{ت}} / \frac{\text{ز}}{\text{ت}}$

آپ نے دیکھا کہ کس طرح اس کی شکل بنائی گئی ہے۔ اس کی شکل بناتے وقت یہ خیال رکھیں کہ اس کی شکل گول نہ ہو بلکہ انڈے کی شکل میں ہو۔ انگریزی حرف "B" کی چھوٹی شکل "ط" سے مشابہہ ہے۔ ویسے اگر اوپر سے نیچے ایک لائن کھینچنی ہے اور دائیں طرف بیلون یا انڈے کی شکل بنانی ہے۔ یہ خیال رہے کہ شکل بناتے وقت قلم کی نوک کو نہیں اٹھانا ہے ورنہ حرف الگ الگ ٹکڑوں میں بنا ہوا معلوم پڑے گا۔ ان حروف کے لکھنے کا طریقہ ایک بار اور دیکھیں

(حرف کو لکھو ایسا جائے)

ہم جانتے ہیں کہ ان حروف کی چھوٹی شکل نہیں ہوتی اس لیے اپنی تینوں صورتوں میں یہ ایک جیسی ہی رہتی ہے۔ یعنی ”ط“ ابتدا میں ہو، درمیان میں ہو یا آخر میں آئے اس کی شکل ہر جگہ ایک جیسی ہی ہوگی۔
گرافکس:

مثال کے طور پر دیکھیں:

	ط + ر + ح = طرح
--	-----------------

آپ نے دیکھا کہ ”ط“ اور ”ظ“ کسی لفظ کے شروع میں آتا ہے تو اس کی شکل کیسی ہوتی ہے۔ اسی طرح جب ”ط“ یا ”ظ“ کسی لفظ کے درمیان میں آتے ہیں تو بھی یہ حرف اپنی پوری صورت میں ہی لکھا جاتا ہے۔

	ب + ط + خ = بطخ
--	-----------------

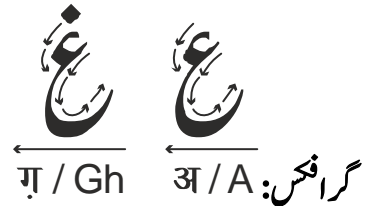
اسی طرح حرف ”ط“ یا ”ظ“ جب کسی لفظ کے آخر میں آتا ہے تو بھی یہ اپنی مکمل صورت میں ہی لکھا جاتا ہے۔ مثال کے طور پر دیکھیں:

ش + ر + ط = شرط	خ + ط = خط
	ر + ب + ط = ربط
	ب + س + ط = بساط

آپ نے دیکھا کہ تینوں صورتوں میں ”ط“ اور ”ظ“ کی شکل ایک جیسی ہے۔ ان کی شکل میں کوئی تبدیلی نہیں ہوئی۔

6 ع غ کی تدریس:

حروف تہجی کا چوبیسواں حرف ”ع“ عین اور پچیسواں حرف ”غ“ غین ہے۔ بناوٹ کے اعتبار سے انھیں بھی ایک ہی خاندان کا دورکن کہہ سکتے ہیں۔ یہ دونوں حروف بھی اوپر سے نیچے کی جانب لکھے جاتے ہیں۔ ”ع“ عین بغیر نقطہ کے اور ”غ“ غین ایک نقطہ کے ساتھ لکھا جاتا ہے۔ نقطے کی وجہ سے دونوں کی آواز میں فرق پیدا ہوتا ہے۔ اسے لکھنے کا طریقہ دیکھیں۔

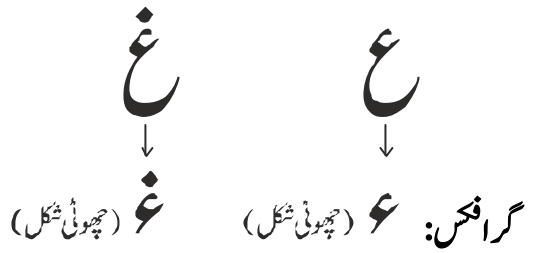

آپ نے دیکھا کہ کس طرح "ع" کی شکل بنائی گئی ہے اور اس کے سر پر ایک نقطہ لگا کر غین بنایا گیا ہے ان دونوں حروف کے سر کا حصہ چھوٹا اور نیچے کا حصہ بڑا ہے۔ اس کی شکل بناتے وقت یہ خیال رکھنا چاہیے کہ ابتداء میں اور آخر میں جہاں پر بناوٹ مکمل ہو رہی ہے، یکسانیت ہو۔ ان حروف کو ایک بار اور دیکھیں

یہاں غور کریں دونوں جانب لکیریں کھینچ کر یہ بنانے کی کوشش کی گئی ہے کہ سر کا ابتدائی حصہ یا آخری حصہ جہاں بناوٹ مکمل کی گئی وہ اس انداز سے ہوں کہ لکیر کھینچیں تو اس کی سیدھ میں آئیں۔ ایسا نہ ہو کہ ابتداء چھوٹا اور آخری سر المباہو جائے یا ابتداء لمباہو اور آخری سر اچھوٹا ہو جائے۔ یہی مناسبت دوسری طرف سے بھی ہو ورنہ دونوں حروف کی شکل بگڑ جائے گی اور خوبصورتی جاتی رہے گی۔ اس بات کا بھی خیال رکھنا ہے کہ سر کا حصہ کچھ اوپر کی طرف ہو جیسا کہ تیر کے نشان سے دکھایا گیا ہے۔

ان دونوں حروف کی چھوٹی شکل (Small Form) ہوتی ہے اور آپ کو معلوم ہے کہ جس حرف کی چھوٹی شکل ہوتی ہے وہ دوسرے حروف کے ساتھ ملا کر لکھی جاتی ہے۔ ان حروف کو بھی ملا کر لکھنے کی تین صورتیں ہیں۔ جیسا کہ آپ جانتے ہیں کہ کسی حرف کے سر کا حصہ کاٹ لیں تو وہی اس کی چھوٹی شکل بن جاتی ہے۔ یہاں بھی اسی طریقے سے ہم چھوٹی شکل حاصل کریں گے۔ مثال کے طور پر "ع" اور "غ" کے سر کا حصہ (عین اور غین کو اسکرین پر دکھایا جائے) کاٹ لیں تو "ع" اور "غ" کی چھوٹی شکل نظر آئے گی۔

ان چھوٹی شکلوں کے ساتھ ہی دوسرے حروف کا ملان (Attachment) ہوتا ہے۔

اب آئیے ان تینوں صورتوں کے بارے میں جانتے ہیں جن شکلوں میں بعض وقت تبدیلی بھی ہوتی ہے۔ یعنی پہلی صورت میں تو چھوٹی شکل ویسی ہی رہتی ہے جیسی کہ آپ نے ابھی دیکھا، لیکن جب یہ درمیان اور آخر میں کسی حرف کے ساتھ مل کر لکھی جاتی ہے تو اس کی شکل تھوڑی بدل جاتی ہے۔ یعنی اس کا سر بند ہو جاتا ہے۔ یہ چونکہ صرف انہیں دونوں حروف کے ساتھ ہوتا ہے اس لیے اسے سمجھنے اور بنانے میں آپ کو دقت نہیں ہوگی۔ ان صورتوں کو ایک بار اور غور سے دیکھیں

گرافکس:

پہلی صورت	ع	غ	(جب ع / غ سے کوئی لفظ شروع ہو)
دوسری صورت	ع	غ	(جب ع / غ درمیان میں آئے)
تیسری صورت	ع / ع	غ / غ	(جب ع / غ آخر میں آئے)

پہلی صورت میں کوئی پیچیدگی نہیں ہے۔ دوسری اور تیسری صورت میں آپ کو پیچیدگی کا احساس ہوگا۔ آئیے اسے لکھنے کے طریقے کو دیکھیں۔ (انہیں لکھ کر دکھایا جائے)

گرافکس

آپ نے دیکھا کہ کس طرح سے اسے بنایا گیا۔ خیال یہ رکھنا ہے کہ دوسری یا تیسری صورت میں ع یا غ کا سر بند تو ہوتا ہے مگر بالکل گول بند نہیں ہوتا بلکہ اس کی بائیں طرف نوک سی بنتی ہے اور دائیں طرف گولائی ہوتی ہے اسی طرح جیسے پیچھے سے دیکھنے پر ہمارا سر دکھتا ہے۔ بعض وقت ابتدائی مرحلے میں سیکھنے کے عمل میں دونوں طرف نوک بنا کر بھی آپ ع یا غ بنا سکتے ہیں مثلاً ع / غ (اسے اسکرین پر دکھایا جائے) لیکن اگر ابتداء سے ہی اس کی صحیح بناوٹ کا مشق کر لیا جائے تو بہتر ہے۔ ان حروف کی تیسری صورت میں جب کسی حرف کے ساتھ ملتے ہوئے عین آئے گا تو اس کا سر بند ہوگا مگر وہ اپنی مکمل شکل میں ہوگا۔ تاہم اگر کسی ایسے حرف کے ساتھ آئے جو کسی سے نہیں ملتے تو پھر وہ اپنی اصل شکل میں بغیر کسی تبدیلی کے آئے گا۔

پہلی صورت میں "ع" اور "غ" کی شکل اور ان سے بننے والے چند الفاظ دیکھیں۔

ع + ا + ر + ض = عارض	غ + ر + ض = غرض
ع + ا + د + ت = عادت	غ + ر + ب + ت = غربت

آپ نے دیکھا کہ "ع" اور "غ" جب کسی لفظ کے شروع میں آتا ہے تو کس شکل میں لکھا جاتا ہے۔ جب کہ جب یہ کسی لفظ کے درمیان میں آتا ہے تو اس کی شکل بدل جاتی ہے۔ مثال کے طور پر دیکھیں

ب + ع + ض = بعض	ب + غ + ض = بغض
س + ع + د = سعد	

آپ نے دیکھا کہ یہ حروف درمیان میں کس شکل میں آتے ہیں اسی طرح لفظ کے آخر میں جب یہ حروف آتے ہیں تو دونوں صورت میں لکھے جاتے ہیں۔ یعنی اگر یہ اپنے پہلے آنے والے حروف سے مل سکتا ہے تو ٹھیک ویسے ہی لکھا جاتا ہے جیسے درمیان میں، لیکن کسی ایسے حرف کے بعد آتا ہے تو اپنی اصل صورت میں ہی لکھا جاتا ہے۔ مثال کے طور پر دیکھیں

ب + ا + غ = باغ	ش + ر + ع = شرع (مثالیں لکھنی ہیں)
-----------------	---------------------------------------

آپ نے عین اور غین کو بنانے کا طریقہ سیکھا اور تینوں صورتوں سے بھی واقف ہوئے کہ یہ حروف کس طرح دوسرے حروف سے مل کر لفظ بناتے ہیں۔

7 خلاصہ:

دوستو! ہم نے حروف تہجی کی حروف "س"، "ش"، "ص"، "ض"، "ط"، "ظ"، "ع" اور "غ" کی شکلوں، ان کی آوازوں اور جوڑ کر لکھنے کے طریقوں کے بارے میں معلوم کیا۔ آپ نے یہ بھی سیکھا کہ ان حروف کی تینوں صورتیں کیا ہوں گی۔ یعنی جب یہ کسی لفظ کے شروع میں آئے تو اس کی شکل کیا ہوگی، درمیان میں کیا ہوگی اور جب لفظ کے آخر میں آئے تو اس کی شکل کیسی ہوگی۔ امید ہے اب آپ کے پاس اردو کے بہت سے الفاظ جمع ہو گئے ہوں گے جن کا استعمال روزمرہ کی زندگی میں آسانی کے ساتھ کیا جاسکتا ہے۔

Disclaimer

آن لائن کورس کے درسی مواد کی ترتیب و تدوین کے لیے این سی ای آر ٹی کی درسی و معاون درسی کتابوں اردو زبان و ادب کی تاریخ، اردو قواعد و انشاء، اردو کی ادبی اصناف، رہنما کتاب، اردو تدریسیات، اردو زبان کی تدریس وغیرہ سے استفادہ کیا گیا ہے۔